

Промисловий переворот України

Ковіка Віталій

MEiM 107

Промисловий переворот у Наддніпрянській Україні

У широкому розумінні термін "модернізація" означає зміни, покликані осучаснити умови життя суспільства. У суто науковому сенсі - процес переходу від традиційного, аграрного суспільства до сучасного, індустріального.

Основні риси модернізації полягають: 1) у сфері економіки - упровадження нових технік, технологій, технічний розподіл праці, обмін діяльності, розвиток ринку товарів, грошей та праці; 2) в соціальній - на першому плані знаходиться формування нового типу людини, підприємливої, активної; 3) в політичній - виникнення централізованих держав, централізація та уніфікація усіх галузей суспільного життя, бюрократизація управління, включення широких народних мас у політичний процес, встановлення демократії та демократичних інститутів у суспільстві; 4) в духовній - утвердження нової світської системи цінностей, набуття освіти масового характеру, зростання культурного, правового рівня населення.

Важливою віхою модернізаційного процесу став промисловий переворот (промислова, технічна революція), суть якого полягала у переході від ручної до машинної праці. На українських землях (у більш завершеному вигляді - на Наддніпрянщині) промисловий переворот пройшов у дві стадії: перша, 40-50-ті рр. XIX ст., коли промисловий переворот розпочався в легкій промисловості і був ініційований "знизу", завдяки підприємницькій активності окремих **вихідців** з різних соціальних груп - дворянства, купецтва, міського населення, кріпосних селян; друга, 60-80-ті рр. XIX ст., коли промислова революція охопила галузі важкої промисловості та транспорту. Тут ініціатором змін в економіці виступив уряд, що було зумовлено невдачами, прорахунками в зовнішньополітичній та військовій сферах (Кримська **війна**), котрі показали неефективність та застарілість економіки в Російській імперії.

Промисловий переворот на Наддніпрянщині розпочався з цукрової промисловості. Він був пов'язаний з діяльністю "Торгового дому Яхненків і Симиренка". Колишні кріпаки, брати Кіндрат, Терентій, Степан Яхненки та їх зять Федір Симиренко, вирвавшись із неволі, почали займатися торгівлею зерном, худобою, орендою землі та будівництвом млинів. В 20-ті рр. XIX ст. це вже були багаті люди, вони мали мережу магазинів, крамниць та товарних складів у Одесі, Севастополі, Миколаєві. На 1840-ві рр. припадає розквіт торгово-промислової діяльності фірми Яхненків-Симиренка. Тоді внаслідок аграрної кризи ціни на зерно знизилися і підприємливі купці Яхненки-Симиренки переключилися на реалізацію цукру, виробленого на цукроварні графа О. Бобринського. Заробивши на цих операціях 100 тис. прибутку, вони на орендованій в 1843 р. у поміщиків Березовських землі в Ташлику збудували перший в Російській імперії паровий цукрово-рафінадний завод. Завод був устаткований за останнім словом техніки з використанням новітніх на той час французьких технологій цукровиробництва. Для обслуговування завезеного з Франції обладнання було запрошено 30 іноземних спеціалістів, а технічним керівником фірми став Платон Симиренко, який у 1843 р. закінчив Політехнічний інститут у Парижі.

У 1846 р. Яхненки-Симиренки взяли в оренду у князя Воронцова в Го-родищенському маєтку 260 дес. землі на 36 років і поблизу с. Млієво збудували найпотужніший і наймодерніший цукровий завод, розрахований на 400 тис. пудів рафінаду щорічно. За технічним оснащенням Млієвський завод був найкращим в Російській імперії і не поступався рафінадним заводам Європи, зокрема Франції. Вартість заводу українських підприємців, колишніх кріпаків, становила 1 млн крб сріблом.

Яхненки-Симиренки спорудили перший на українських землях Горо-дищенський машинобудівний завод, що мав 8 парових машин, 38 горнів, 28 станків і вповні відповідав останнім вимогам технічного прогресу. Завод забезпечував машинами цукрові заводи краю і сприяв їх технічному переоснащенню, що зменшувало залежність їх від закордонної техніки та її постачальників, здешевлювало виробництво.

Важливим результатом діяльності фірми Яхненків-Симиренка стало створення конкурентного середовища в галузі цукроваріння, що привело до технічного переоснащення цукрової промисловості в Україні. Цукроварні підприємливих купців слугували взірцем для реконструкції цукровиробництва в краї. Родовита знать - Бобринський, Енгельгардти, Сан-гушки, Браницькі, Потоцькі під враженням досягнень заводів купців Яхненків-Симиренків почали переводити свої цукроварні на парове устаткування.

Підприємницьке "щастя" та комерційний розмах фірми Яхненків-Симиренка спричинили справжню "цукрову лихоманку" в центральній-українських губерніях 40-х рр. XIX ст. Кількість цукрових заводів на Київщині стрімко зростала. Так, якщо у 1843 р. їх було 20, то в 1847 р. вже 56. Київщина перетворилася на лідера цукрової промисловості не лише в межах Російської імперії, а й всієї Європи.

Відомими представниками нової генерації українських підприємців недворянського походження були Терещенки - великі землевласники і промисловці. Викупившись з кріпацтва, вони розпочали свій бізнес з дрібної торгівлі. З кінця 1850-х рр. почали освоювати цукрове виробництво. У 1870 р. брати Терещенки - Федір, Микола та Семен, заснували товариство цукрових та рафінадних заводів, що на той час стало взірцем підприємництва родинного типу. Висока якість цукру, спирту, борошна та зразкове ведення господарства в маєтку Миколи Терещенка неодноразово відзначалися на промислових виставках в Парижі (1878), Москві (1882), Харкові (1887), Новгороді (1896).

На Слобожанщині найбільш відомими і впливовими підприємцями нового типу були Харитоненки. Вони походили з військових обивателів, що свій перший капітал заробили на чумацькому промислі. Засновник династії Іван Герасимович уже в 1863 р. став купцем 1-ї гільдії. Протягом 60-80-х рр. XIX ст. Харитоненки побудували 6 цукрових та 1 рафінадний заводи. Цукрові заводи Харитоненків були одними з найпотужніших у галузі, а Павлівському рафінадному заводу взагалі не було рівних в усій імперії.

Із 185 цукрових підприємств у Росії в 1894-1895 рр. 154 знаходилися в Україні, на які припадало 87,4 % цукру, виробленого на цукрових заводах імперії.

Наслідком промислового перевороту стало те, що Україна залишалася основним постачальником цукрорафінадної продукції на внутрішньому ринку, а в 1870-ті рр. починає опановувати зовнішні ринки збуту, вивозячи цукор до країн Європи - Німеччини, Великої Британії, Франції тощо.

Ще одним результатом модернізації цукрової промисловості став процес концентрації виробництва, капіталів, робочої сили, що відбивало основну тенденцію індустріального суспільства до створення корпорацій. В 1887 р. за підтримкою уряду був створений перший в Україні цукровий синдикат, який об'єднав 171 завод із 219. Якщо в 1887 р. синдикат об'єднував 78 % усіх цукрових заводів, то в 1892-1893 рр. - 91 %. Синдикат став монополістом у цукропромисловій сфері, який регулював ціни на цукор на внутрішньому ринку і здійснював експортну політику.

На другому етапі триває процес концентрації виробництва і капіталу. В 1902 р. створено синдикат рафінерів. У цей період оформлюється державно-монополістична модель регулювання галузі. Виникнення такої моделі диктувалося необхідністю забезпечення високих цін на цукрову продукцію на внутрішньому ринку як запоруки рентабельності цукропромисловості.

Наприкінці 1870-х рр. промисловий переворот захопив і харчову промисловість в Україні. Парове устаткування активно впроваджувалося в такі галузі, як борошномельне, горілчане, тютюнове виробництво. В кінці 70-х рр. в них налічувалося 1827 паровиків.

На кінець 70-х рр. промисловий переворот практично завершився.

Історія промисловості в Україні

17 століття

Формувалося мануфактурне виробництво, засноване на дрібних селянських промислах і міській ремісничій техніці (з застосуванням найманої робочої сили).

18 століття

У зв'язу з розвитком товарно-грошових відносин в Україні починають вирощувати технічні культури (цукровий буряк тощо). У 80-х роках на Лівобережжі було понад 3300 водяних млинів і 12 тис. вітряків, багато гуралень. Наприкінці століття кількість поселень міського типу досягла 200.

19 століття

У [1824](#) р. в Україні (село [Трощин](#), тоді — [Канівського повіту](#) на Київщині) було збудовано перший цукровий завод, а загалом у першій половині століття було збудовано близько 200 цукроварень. Цукрова галузь посідає перше місце у промисловості України і Україна забезпечує 90% виробництва цукру в Російській імперії. Друге місце належало суконній промисловості (160 фабрик). Розвивалося також військова (завод «Арсенал» у Києві, порохові заводи у Шостці, корабельні у Херсоні та Миколаєві тощо), металургійна промисловість, машинобудування. Кількість промислових підприємств вже у першій половині століття сягнула 649.

Український експорт (зерно, вовна, цукор) становив 60% загальноімперського.

У 40-і рр. розгортається перехід від мануфактур до фабрик із застосуванням машин (парових тощо). У Києві, Луганську, Катеринославі, Ромнах, Кременчуці створюються перші машинобудівні заводи, наприклад вже у 1840 р. Яхненком і Симиренком засновано у Млієві фабрику сільськогосподарських машин.

На середину 19 століття розвиток ринкових відносин спричинив глибоку кризу феодальної системи, включно з поміщицькими мануфактурами.

[1858](#) р. кількість підприємств зросла до 2473, у [1869](#) р. налічувалося вже 3712 промислових і кустарно-ремісничих закладів, у [1900](#) р. — 5301. Самих лише машинобудівних підприємств у [1884](#) р. налічувалося 75.

Реформи другої половини століття (відміна кріпосного права і т.п.) прискорили розвиток ринкових відносин, сприяли *промисловому перевороту* в Україні. Мануфактурне виробництво практично повністю було замінене на фабрично-заводське з використанням найманої робочої сили та різних машин (парових, потім двигунів внутрішнього згоряння та електричних).

Особливість промислового перевороту в Україні полягала, що з 60-х років у першу чергу почало розвиватися будівництво та використання залізниць. З [1863](#) р. почалося спорудження першої в Наддніпрянській Україні залізниці між [Одесою](#) і Балтою, а вже на кінець століття довжина залізничних колій в Україні становили 8400 км.

За 1861 — 1900 р.. видобуток вугілля в Україні зріс більш, як у 115 разів і становив 691,5 млн пудів (70% всього видобутку в імперії), залізної руди — відповідно в 158 разів і 210 млн пудів (більше половини всього видобутку в імперії), виплавка чавуну — досягла 92 млн пудів (більше половини всього видобутку в імперії), трохи менше половини — заліза та сталі, 70% прокату металів.

Слабким місцем промисловості було те, що лише 15% промислових підприємств на території України випускали готову продукцію, решта — давали сировину та напівфабрикати, які вивозилися в інші частини імперії.

У сільському господарстві товарне виробництво найінтенсивніше розвивалося на Правобережжі (родючі ґрунти, транспортні комунікації до морських портів). В Україні вирощувалося 90% експортної пшениці імперії, 43% *світового* врожаю ячменю, 20% — пшениці і 10% — кукурудзи. Інтенсифікація призвела до утворення надлишку робочої сили в сільському господарстві — 7,3 млн чоловік з 10,7 працездатних.

Чисельність міського населення зросла у 2,5 рази і становила 1457 тис. чол. У 80-90-ті роки в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі з'явилися електростанції, в 1892 р. в Києві пущено перший в імперії трамвай, за ним — в Катеринославі, Житомирі, Єлісаветграді, Севастополі. На початку 80-х встановлено телефонний зв'язок в Одесі, пізніше — в Києві (перша в імперії державна телефонна станція), Маріуполі.

В 1887 р. на обліку знаходилося 1480 тис. робітників, з яких 84% були корінними жителями, з них понад 52% назвали рідною мовою українську.

20 століття

На початку століття територію України як і інші частини Російської імперії охопила економічна криза, яка тривала з 1900 по 1903 рр. і характеризувалася перевиробництвом продукції, відтак — зупинкою діяльності (частини) підприємств та накопиченням продукції на складах. З 1910 р. розпочалося нове економічне піднесення. Щорічно економічне виробництво зростало приблизно на 10%. В Україні з [1910](#) по [1913](#) р. видобуток вугілля підвищився в півтора, залізної руди — в два рази, марганцевої руди — в 4 рази. Продовжує зростати частка України в загальному промисловому виробництві Російської імперії — до 25%, частка в перевезеннях залізничним транспортом досягла 31%.